

цеси, депопуляція населення продовжуватиметься, що матиме неминучі катастрофічні економічні, національні, соціальні та безпекові наслідки для РФ.

Використані джерела та література:

1. Явлинский Г.О. Социально-экономическая система России и проблема ее модернизации. Москва, 2005. URL: <https://www.yavlinsky.ru/article/sotsialno-ekonomicheskaya-sistema-rossii-i-problema-ee-modernizatsii-2/>; Ткаченко В.М. Україна: Guo vadis - куди йдемо? Київ: ГО АПН, 2017.
2. Прогнозируемые вызовы и угрозы национальной безопасности РФ и направления их нейтрализации. Москва, 2021.
3. Доля расходов на еду у россиян подскочила до 10-летнего максимума. 19.02.2021 г. URL: <https://www.finanz.ru/novosti/lichnyye-finansy/dolya-raskhodov-na-edu-u-rossiyan-podskochila-do-10-letnego-maksimuma-1030101083>
4. За реальной чертой бедности в России оказалось почти 50% населения 26.03.2021 г. URL: <https://www.finanz.ru/novosti/lichnyye-finansy/za-realnoy-chertoy-bednosti-v-rossii-okazalos-pochti-50percent-naseleniya-1030249605>; В России в 2022 году резко повысился уровень бедности. 14.06.2022 г. URL: <https://www.dw.com/ru/rosstat-soobschil-o-rezkom-roste-bednosti-v-rossii/a-62133592>
5. Россиянам для финансовой независимости нужна зарплата в 75 тысяч рублей. URL: <https://1prime.ru/finance/20210611/833908018.html>
6. Росстат представляет первую оценку ВВП за 2020 год. *Официальный сайт Федеральной службы государственной статистики (Росстат)*. URL: <https://rosstat.gov.ru/storage/mediabank/Xks15F7q/GDP-2020-1.pdf>; Россия ставит рекорды. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/5230405>; В России стали строить больше жилья. 18.04.2022. URL: <https://mir24.tv/news/16504968/rosstat-v-rossii-stali-stroit-bolse-zhilya>
7. России грозит самая глубокая демографическая яма за всю историю. 18.08.2021 г. URL: <https://secretmag.ru/survival/v-yame.htm>; Эра одинокости. Сможет ли Россия восстановить большую семью. URL: <https://demografplatforma.ru/?p=1138>

О.Ф. Деменко

к.політ.н., доцент,
учений секретар

ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

ОСОБЛИВОСТІ ДЕМОНТАЖУ ТОТАЛІТАРНОГО СПАДКУ У РЕСПУБЛІЦІ КАЗАХСТАН У 1990-Х РР.

Проаналізовано особливості політики Республіки Казахстан щодо засудження тоталітарного минулого після здобуття незалежності упродовж 1990-х рр. Встановлено, що демонтаж тоталітарного

спадку у Казахстані, особливо у перші роки незалежності, відбувався складно і суперечливо. Виявлено, що з початку 1990-х рр. у Казахстані розпочалися активні процеси відродження духовності суспільства, зростання його національної самосвідомості, відновлення об'єктивної та правдивої історії країни.

Ключові слова: Центральна Азія, Республіка Казахстан, тоталітарний режим, політичні репресії, незалежність, національна консолідація.

Features of Dismantle the Totalitarian Legacy in the Republic of Kazakhstan in the 1990s

The features of the policy of the Republic of Kazakhstan of the totalitarian past condemnation after gaining independence during the 1990s are analyzed. It is proved that the dismantle of the totalitarian legacy in Kazakhstan, especially in the first years of independence, was difficult and contradictory. It is that in the early 1990s in Kazakhstan began active processes of spiritual revival, growth of its national identity, restoration of objective and true history of the country.

Key words: Central Asia, the Republic of Kazakhstan, totalitarian regime, political repressions, independence, national consolidation.

Дослідження проблем, пов'язаних із формуванням та розвитком тоталітарної системи, пануванням єдиної комуністичної ідеології в умовах радянської влади, особливо актуалізувалося після розпаду СРСР і виникнення нових незалежних держав. Після здобуття незалежності у казахському суспільстві з'явився стійкий запит на відновлення історичної пам'яті народу через переосмислення трагічних подій радянського періоду, розкриття та демонстрацію антинародної сутності тоталітарного режиму. Остаточне подолання наслідків тоталітарного минулого та його адекватна оцінка залишається важливим й актуальним завданням як для влади, так і для науковців Республіки Казахстан (РК).

Перший президент незалежного Казахстану Н. Назарбаєв зазначав, що моральний борг і святий обов'язок сучасних поколінь полягає в осмисленні періоду тоталітаризму, щоб не допустити повторення подібних жахливих подій. Указом Президента Республіки Казахстан

від 30 грудня 1996 р. було проголошено 1997 р. Роком загальнонаціональної злагоди та пам'яті жертв політичних репресій. У 1997 р. була схвалена Стратегія «Казахстан – 2030», яка, зокрема, містила висновки з трагічних подій тоталітарного минулого й пропонувала шляхи цивілізованого й раціонального розвитку незалежної країни [1].

Підбиваючи підсумки свого 30-річного незмінного правління, Н. Назарбаєв у 2019 р. під час оголошення про свою відставку зазначив, що Казахстану вдалось вирішити «триєдине завдання»: побудувати ринкову економіку, демонтувати тоталітарну ідеологію та модернізувати всі інститути суспільства [2]. Хоча слід зазначити, що демонтаж тоталітарного спадку у РК, особливо у перші роки незалежності, відбувався складно і суперечливо.

У радянський період відбувалася деформація історичного мислення щодо вивчення минулого національних республік. Зокрема, історія Казахстану штучно відривалася від історії тюркських народів. Народ був позбавлений можливості знати, де його історичне коріння, яке місце він займає в історії Європи та Азії, якими були його справжні взаємини з іншими країнами та народами у минулому. Зі сторінок історії зникали історичні постаті – герої, які очолювали національно-визвольний рух проти російського самодержавства та радянського тоталітаризму. Система заборонної політики обмежувала джерельну базу досліджень, особливо радянського періоду. Панувала методологія, в основу якої було покладено класовий підхід до всіх явищ суспільного життя. У масову свідомість наполегливо впроваджувалися ідеї про особливу роль Росії в історії народів колишнього СРСР, у світовій історії, про її месіанське призначення. Імперські традиції ставили істориків національних республік у залежне становище, історія народів розроблялася за запрограмованою ідеологічною схемою.

Відомий казахстанський учений-історик М.К. Козибаєв характеризував радянський тоталітаризм як форму державного правління, за якого відбувається зрощення комуністичної партії з владою, здійснюється тотальний контроль за всіма сферами життя суспільства. При цьому комуністична партія стає наддержавною структурою, яка впливає на всі сфери життя держави і суспільства, активно бореться з інакодумством, що йде в розріз з комуністичною ідеологією. Причинами виникнення тоталітарної системи стали безпрецедентні за сво-

їми масштабами злочини часів жовтневого перевороту та громадянської війни. Командні способи управління економікою, мілітаризація, розподільний принцип, зубожіння населення призвели до трагічних наслідків у житті казахського народу. Радикальний злам традиційно сформованого укладу життя казахів, насильницька колективізація, державна політика масового вилучення сільськогосподарської продукції призвели до голоду й організованих виступів проти радянської влади. За неповними даними, у 1929–1932 рр. у Казахстані сталося 372 повстання [3].

Після здобуття незалежності Республіка Казахстан, як і решта пострадянських країн, проходила трансформацію від закритої політичної системи з домінуванням комуністичної партії та ідеології до більш відкритої, демократичної політичної системи з реальним залученням суспільства для формування нових інститутів та прийняття рішень, принаймні так було на початку 1990-х рр.

При цьому спостерігались слабкість державних інституцій та відсутність чіткої державної ідеології, нестійкість і недосконалість законів та політичних традицій. Однопартійна політична система, що дісталася як радянська спадщина з домінуванням комуністичної ідеології, стала стрижневою моделлю для державного устрою Казахстану, як і для деяких інших нових незалежних держав.

Водночас форма та зміст такої системи суперечили ключовим цілям та завданням нових еліт, які передбачали побудову суверенної, автономної від колишнього центру політичної системи з урахуванням існуючих національних особливостей. У результаті зміна ідеологічного забарвлення та практичного змісту політичної системи у РК призвели до зламу усталених інститутів управління та контролю на початку незалежності. Характерною рисою політичної системи Казахстану поступово став рух до закритості еліти від суспільства та прийняття більшості рішень без його прямого залучення. З плином часу практично всі країни Центральної Азії прийшли до серйозного соціального розриву між народом та владою, що багато в чому і на сьогоднішній день визначає фактор слабкої залученості суспільства до прийняття важливих політичних рішень.

Після здобуття незалежності у РК здійснювався перехід до традиційних для казахського народу систем суспільних відносин і механізмів прийняття рішень з елементами клановості і трайбалізму.

Розвиток політичних процесів та становлення політичної системи відбувалися певною мірою ізольовано та зумовлювалися переважно внутрішніми чинниками з обмеженим зовнішнім впливом.

Варто зазначити, що переосмислення спадщини тоталітарного режиму у Казахстані протягом 1990-х рр. відбувалося складно і неоднозначно. Багато людей зберігали спогади про радянський час. При цьому практично кожен казахстанець безпосередньо був пов'язаний як з позитивними, так і з негативними сторонами радянської спадщини. У зв'язку з цим людям було нелегко сформуванати єдину думку про те, які блага і які негаразди успадкувала держава та її населення за роки радянського періоду.

Головне питання, з приводу якого тривали дискусії, полягло в тому, чи був Радянський Союз ще одним втіленням російського імперіалізму, нехай із новою ідеологією, або ж це була ідеологічно консолідована багатонаціональна держава, в якій велика кількість народів та етносів мала широкі можливості для реалізації власного політичного, економічного, соціального і культурного життя.

З одного боку – біль і скорбота казахського народу внаслідок сталінських репресій і злочинної політики колективізації. За деякими оцінками, у результаті колективізації було знищено більше половини всіх казахських домашніх господарств і більше 80% худоби, яка була основою для сільського господарства та традиційної культури казахів. Відразу після колективізації відбулися політичні репресії 1930-х рр. У Казахстані рідкісним винятком є сім'ї, старші представники яких не загинули у процесі колективізації або репресій [4]. На території республіки діяла широка мережа виправно-трудоих таборів, через які пройшли сотні тисяч в'язнів, репресованих з політичних мотивів у різні роки.

Прямі втрати у результаті голоду 1930-1933 рр. оцінюються показником близько 1 млн. 500 тис. загиблих (майже четверта частина із 6 млн. 500 тис. осіб населення). До 90% загиблих становили етнічні казахи, притому, що на той час вони складали лише 57% всього населення республіки. Ще близько 1 млн. 130 тис. осіб залишили свої землі і переселися, здебільшого, до Китаю [5]. Внаслідок цих потрясінь казахи стали етнічною меншиною на своїй території і залишалися у такому статусі фактично до кінця ХХ ст. Це пояснює суть колективної скорботи – казахам довелося чекати кілька поколінь для досягнення

демографічного потенціалу, який відповідав ситуації кінця 1920-х рр.

З іншого боку – за часів СРСР були створені умови, нехай для формального, але все ж національно-державного будівництва. Етнічний казах Дінмухаммед Кунаєв, який тривалий час займав пост першого секретаря комуністичної партії Казахстану, протягом 20 років був єдиним представником Центральної Азії у Політбюро ЦК КПРС. У роки правління Д. Кунаєва були закладені основи економічної диверсифікації Казахстану, вкладалися значні кошти у розвиток освіти і медицини та створення сучасної інфраструктури. Саме тоді майбутній перший президент Казахстану Н. Назарбаєв набув статусу знакової постаті політичного істеблішменту Казахської РСР. Освоєння цілинних земель привело до того, що землеробство стало важливим сектором економіки Казахстану і на сьогоднішній день забезпечує її диверсифікацію. Незважаючи на всі дисбаланси мовної політики, письмова казахська мова сформувалася саме в радянський період.

Загалом, будівництво національної державності у Казахстані після здобуття незалежності в 1991 р. спиралося на консолідацію суспільства довкола титульного етносу. Проте, на відміну від інших країн Центральної Азії, специфіка Казахстану полягала у відсутності чисельної переваги представників титульної нації у національному складі населення на момент проголошення незалежності. Так, станом на 1989 р. чисельність казахів складала лише 40% населення, а росіян і представників інших етносів – 37,6% і 20% відповідно [6, с. 176]. Така ситуація доповнювалася домінуванням російської мови у всіх сферах суспільного життя та незначним поширення казахської мови, у тому числі, навіть серед значної частини титульної нації. Саме тому казахстанський підхід до національного будівництва на зорі незалежності був комбінованим, тобто мало місце поєднання громадянського й етнічного компонентів, що, крім іншого, знайшло своє виявлення і у подвійності політики національної пам'яті цієї країни. З одного боку, у пострадянський період підкреслювалися ті позитивні моменти, які були у спільній історії всіх народів колишнього СРСР, пов'язані з модернізацією економіки та осучасненням колишнього патріархального укладу життя суспільства, з іншого – відбувалося переосмислення національної історії через критику попереднього історичного досвіду, пов'язаного із періодами колоніальної політики царизму та радянської тоталітарної системи.

Протягом 1990-х рр. відбувався повсюдний відхід від монопольного характеру комуністичної ідеології та однопартійної системи при швидкому зростанні самосвідомості. У Казахстані сформувався цілий комплекс суспільних об'єднань та партій, таких як: «Алаш», Соціально-демократична партія, «Желкостан», «Азат» та ін. Це привело до помітного політичного пожвавлення життя республіки та появи нових об'єднань і громадських рухів, що виступали з альтернативними владі ідеями та проектами. З'явилися нові лідери, деякі з них висувалися на вищі державні посади, складаючи конкуренцію чинній владі на чолі з Н. Назарбаєвим. Але, незважаючи на складну соціально-економічну ситуацію та падіння популярності чинної влади, опозиції не вдалося відстояти свій проект Конституції, що передбачав створення в Казахстані парламентської республіки. 30 серпня 1995 р., за результатами проведеного референдуму, було схвалено основний закон, що передбачав формування президентської республіки з посиленими повноваженнями виконавчої влади. Фактично цим самим було закладено суперпрезидентську політичну модель з провідною роллю глави держави. Остаточне закріплення домінуючого положення за Н. Назарбаєвим та пропрезидентською партією «Нур Отан» відбулося на початку 2000-х рр., коли президент РК ліквідував усі можливості для появи будь-яких опозиційних акторів, які мали б ресурси та вплив на політичне життя.

Протягом 1990-х рр., за типовим для постсоціалістичних країн підходом, у Казахстані відбулося роздержавлення економіки та первинне накопичення капіталу. Методологічно приватизація здійснювалася з використанням різних інструментів: мала приватизація, масова приватизація, приватизація за індивідуальними проектами, із застосуванням як безкоштовних (купонних), так і фінансових механізмів. За підсумками приватизації у Казахстані до кінця 1990-х – початку 2000-х рр., ВВП країни на 75% формувався приватним сектором. При цьому приватизація сприяла серйозній олігархізації економіки. Залучення західних інвесторів також не стало однозначно позитивним чинником. Станом на кінець 1999 р. в економіку було залучено близько 10 млрд дол. інвестицій зі США, Південної Кореї, Туреччини, Німеччини та Франції, а кількість іноземних компаній у Казахстані досягла 1500. При цьому ефективність використання залучених ресурсів була дуже низька, оскільки капітал активно виводився з республіки до різних офшорних зон [7, с. 92].

Тим не менше, за рахунок проведеної масштабної приватизації, а також завдяки приходу до країни великого іноземного капіталу, великий бізнес став і продовжує залишатися важливим актором внутрішньої політичної та, що ще важливіше, інформаційної політики. Крім цього, клас великих власників для захисту та просування своїх інтересів активно намагався підтримувати більш відкриту та конкурентну політичну систему.

Таким чином, протягом 1990-х рр. у Казахстані відбувалися процеси щодо поступового визнання злочинного характеру радянського тоталітарного режиму та засудження його спадку. В умовах незалежного розвитку здійснювалися активні процеси відродження духовності суспільства, зростання його національної самосвідомості та національної гідності, відновлення об'єктивної та правдивої історії Казахстану з давніх-давен і до сьогодення. Історичний розвиток та національні традиції стали ключовим чинником формування стратегії зовнішньої політики Республіки Казахстан, відмінною рисою якої стала багатовекторність, спрямована на реалізацію незалежної та вільної у своєму виборі політики на міжнародній арені.

Використані джерела та література

1. Жумасултанова Г.А. Политические репрессии в Казахстане в условиях тоталитарного режима (20-е – начало 50-х годов). Автореферат дис. ... канд. ист. наук. 07.00.02. Караганда, 1999. 32 с.
2. Руйнування тоталітаризму та визнання Казахстану. Назарбаєв підбив підсумки свого 30-річного правління. 19.03.2019. URL: <https://tsn.ua/svit/ruynuvannya-totalitarizmu-ta-viznannya-kazahstanu-nazarbayev-pidpiv-pidsumki-svogo-30-richnogo-pravlinnya-1314507.html>
3. Дюсенов С.А. М. К. Козыбаев о тоталитаризме и его влиянии на казахское. 11.03.2014. URL: <https://e-history.kz/ru/seo-materials/show/29884/>
4. Олкотт Марта Брилл. Советское наследие Казахстана. *Центр Азії*. 2011. № 20–21 (57–58). URL: <http://magazine.asiakz.com/rus/article/1034>
5. Cameron S. *The hungry steppe: famine, violence, and the making of Soviet Kazakhstan*. Ithaca. (NY); L.: Cornell univ. press, 2018. XIV. 277 p.
6. Рыжичкин Н. Постсоветский Казахстан. Пути формирования национальной идентичности. *Свободная мысль*. 2020. № 3 (1681). С. 175–186.
7. Притчин С. Узбекистан и Казахстан: особенности транзита власти. *Мировая экономика и международные отношения*. 2021. Том 65. № 2. С. 89–99.